

Семенов О.М. Лінгвістичне краєзнавство у фаховій підготовці вчителя-словесника /Олена Семенов //Лінгвокраєзнавство: мовний аспект стилю письменників, періодичних видань, ономастики, діалектів Сумщини: збірн. наук. праць.-Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2010.-С. 104-112.

УДК 81'28:371.134

Олена Семенов

Лінгвістичне краєзнавство у фаховій підготовці вчителя-словесника

У статті окреслено педагогічні можливості лінгвістичного краєзнавства, розглянуто особливості формування лінгвокраєзнавчої компетенції студентів-філологів в умовах навчально-пізнавальної, науково-дослідної, практичної діяльності в педуніверситеті.

Актуалізація у шкільних навчальних програмах з української мови соціокультурної лінії посилює увагу дослідників до регіонального компоненту. Його невід'ємною складовою виступає лінгвістичне краєзнавство. У наукових джерелах цей термін окреслюється як розділ мовознавства, що вивчає кумулятивну функцію мови, її здатність до відображення і збереження у мовних знаках інформації про локально-культурну спадщину жителів.

Як показує практика, учителі-словесники усвідомлюють значення лінгвокраєзнавчого матеріалу для формування мовнокомунікативної, лінгвокультурознавчої, дослідницької компетенцій учнівської молоді. Знання особливостей українських говорів, діалектних норм допомагають краще усвідомити закони історичного розвитку мови, подолати орфографічні та орфоепічні помилки, зумовлені впливом місцевої говірки. Проте відповідна робота стримується відсутністю як чітких теоретичних орієнтирів, так і практичним описом регіональної специфіки діалектної лексики, прийомів і форм лінгвокраєзнавчої діяльності в школі. До того ж і в лінгвістичних, і в народознавчих курсах, які викладаються в педуніверситеті, на характеристику мовних місцевих матеріалів відводиться така мізерна кількість часу, що про їх глибоке вивчення навіть не йдеться.

Студіювання наукових праць, Інтернет-сайтів вищих навчальних закладів останніх років підтверджує увагу освітян України до проблем

лінгвокраєзнавства. Науково-дослідні лабораторії з етнодіалектології, лінгвістичного краєзнавства, ономастики плідно працюють в Уманському, Житомирському, Кіровоградському, Луганському педагогічних університетах. Виховний потенціал лінгвокраєзнавства частково представлений у дослідженнях Н.Дейниченко, Л.Дорошенко, В.Денисенко. Однак низка питань щодо місця і ролі лінгвістичного краєзнавства в системі фахової підготовки вчителя української мови і літератури ще очікують на свого дослідника.

У межах статті охарактеризуємо педагогічні можливості лінгвістичного краєзнавства, розглянемо особливості формування лінгвокраєзнавчої компетенції студентів-філологів в умовах навчально-пізнавальної, науково-дослідної, практичної діяльності в педуніверситеті.

Цю складову професійної компетентності визначаємо як сукупність знань про локальну культуру, вилучену з мовних одиниць регіонально-культурного забарвлення, відповідних здібностей і вмінь коментувати етнокультурний потенціал мовних одиниць різних рівнів (фонетико-орфоепічних, лексико-фразеологічних, морфеміко-словотворчих, граматичних) у розмовному дискурсі, фольклорних та художніх текстах. Серед компонентів лінгвокраєзнавчої компетенції студента-філолога умовно виділяємо мотиваційний, емоційно-естетичний, когнітивний, фахово-діяльнісний.

Мотиваційний та емоційно-естетичний компоненти передбачають сформованість стійкої усвідомленої потреби, емоційно-оцінного ставлення та інтересу в опануванні лінгвокраєзнавчого матеріалу, переконаності в суспільній і духовно-моральній значущості знань етнолінгвокультури, бажання здійснювати лінгвокраєзнавчий науковий пошук, прагнення використовувати нові інформаційні технології з метою кращого пізнання ролі культури і рідної мови, професійного задоволення від лінгвокраєзнавчої діяльності.

Когнітивний компонент складають знання духовної і матеріальної культури українського народу у мовному вираженні; знання мовних засобів (фонетичних, лексико-фразеологічних, словотворчих, граматичних) з національно-культурним компонентом семантики, необхідних для вираження

мовленнєвих інтенцій, знання професійної лінгвокраєзнавчої роботи. Складовими фахово-діяльнісного компонента є вміння і навички оперувати набутими лінгвокраєзнавчими знаннями у педагогічній діяльності: здійснювати етнолінгвокультурне спілкування, проводити самостійні спостереження над побутуванням і видозміною говірок у населеному пункті, користуватися інструментарієм науково-дослідної роботи; виконувати історико-культурні коментарі різних тематичних груп лексики, фразеологізмів у фольклорних, етнографічних, художніх текстах; створювати навчально-методичні комплекси з елементами польових лінгвокраєзнавчих експедицій тощо.

Такі професіографічно-компетентнісні вимоги розширюють спектр завдань курсу української діалектології, що пропонується бакалаврам. Центральною ідеєю курсу постає проблема взаємозв'язків діалекту, культури, етносу. В умовах запровадження профільної шкільної філологічної освіти курс набуває етнолінгвометодичного забарвлення, цілеспрямовано готує філологів до здійснення лінгвокраєзнавчої роботи. В аудиторний час спрямовуємо студентів на різноаспектне вивчення мови села, міського просторіччя, літературно-розмовного мовлення різних соціальних груп, мови сім'ї, окремої особистості, проведення етимологічних спостережень за численними лексико-семантичними групами. До питань, винесених на самостійне опрацювання, уводимо розгляд регіональних вузівських і шкільних навчальних програм (“Гуцульщинознавство”, “Київщинознавство”, “Історія Львова” та ін.). Така робота “шліфує” аналітико-синтетичні здібності, викристалізовує вміння створювати власні навчальні програми з етнокультури рідного краю.

Під час аналітичної пасивної педагогічної практики, що відбувається паралельно, залучаємо молодих дослідників до опитувань школярів на знання говіркових особливостей рідного краю, вивчення досвіду лінгвокраєзнавчої роботи в навчальному закладі, підготовки бесід для учнів про особливості говірки рідного села на основі матеріалів діалектологічних експедицій студентів старших курсів. Набутий досвід розширює і збагачує освітні цілі літньої діалектологічної практики.

Вважаємо цей вид практики школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки. Саме в діалоговому просторі села і міста студенти поглиблюють уявлення про духовно-матеріальну культуру різних регіонів України, детальніше знайомляться з основними лексико-граматичними і фонетичними особливостями діалекту, на якому їм доведеться слухати і записувати фольклорні твори), спостерігають за процесом “згасання” говорів як повноцінних комунікативних систем, виробляють навички збору, обробки, аналізу автентичного матеріалу, наочно опановують метод картографування мовних фактів та психологію діалектного спілкування. Така практика ефективна за умови, якщо студенти професійно здійснюють спілкування з носіями говору: уважно слухають, фіксують, аналізують усі мовні особливості, проникають у сутність мовних явищ, виявлених у живому мовленні. Захист діалектологічної практики супроводжуємо як традиційними видами контролю (звітні матеріали, залік), так і тестуванням, моніторингом, науковими роботами). Важливими критеріями оцінювання виступають рівень мотивації, вияв науково-дослідної зацікавленості й активності, відповідального і творчого ставлення до роботи, особистісні якості студента, обсяг, глибина і рівень володіння знаннями регіонального матеріалу, вміння критично і творчо розглядати діалектні джерела, робити самостійні логічні висновки на основі зібраних матеріалів та наукових даних тощо.

Логічним продовженням формування компонентів лінгвокраєзнавчої компетенції і підготовки студентів до педагогічної практики на етапі спеціаліста вважаємо спеціальний курс з лінгвокраєзнавства. Джерельну базу такого курсу становлять діалектна лексика та фразеологія, фонетичні та граматичні особливості місцевого говору, регіональна ономастика, мова фольклорних і художніх творів, місцевих та історичних документів, словник місцевих ремесел та промислів, топоніміка. Опановуючи сучасне й історичне лінгвокраєзнавство, студенти-дослідники отримують більш чітке уявлення про історію і культуру рідного народу, ієрархічну будову національної мови, її розвиток і функціонування, сфери використання різних форм мови, глибше

усвідомлюють потребу вдосконалювати власне мовлення. Навчально-наукові експедиції дають можливість осмислити світ народної культури, заглибитися у філософсько-психологічну мудрість традиційного світогляду, в ментальність, "закодовану" в мовленні жителів різних регіонів України, формують дослідницький досвід, необхідний для педагогічної діяльності. Педагогічним і виховним завданнями курсу є розширення арсеналу форм і методів роботи з лінгвістичного краєзнавства в загальноосвітніх закладах.

На етапі магістра передбачаємо поглиблене вивчення української діалектології, особливостей її функціонування в синхронному і діахронному аспектах, опанування методології, методики і практики лінгвокраєзнавчої науково-дослідницької діяльності. Більш результативно, як показує досвід, це відбувається, коли студенти (як бакалаври, так і магістри) залучаються до науково-дослідної лабораторії викладача. Розглянемо це на прикладі лабораторій, які функціонують у Глухівському педагогічному університеті.

Науково-дослідна лабораторія "Дослідження проблем ареології та генези східнополіського діалекту української мови" (керівник – проф. Куриленко В.М.) здійснює лінгвістичне та етнолінгвістичне дослідження східнополіського діалекту української мови на широкому східнослов'янському фоні з урахуванням принципу історизму, лінгвогеографічного, описового, порівняльно-історичного та етнолінгвістичного методів. Особлива увага колективу лабораторії звертається на вивчення мовних, фольклорних та етнографічних рис етнічної групи горюнів, які проживають на території сучасного Путивльського району Сумської області. Зібраний під час діалектологічної практики і систематизований студентами-пошуковцями етнолінгвістичний матеріал спрямовується на розкриття широкого кола проблем етногенезу, глотогенезу та етнокультурної історії слов'ян; доповнення науковим матеріалом курсів сучасної української літературної мови, української діалектології, історії української мови, історичної граматики української мови, етнографії та фольклору; набуття системних знань з української діалектології; формування умінь досліджувати мовні факти,

залучати теоретичний матеріал для розв'язування нових практичних завдань прикладного характеру; розширення світогляду, виховання потягу до самоосвіти. За результатами діалектологічних експедицій лабораторії укладається картотека, видано "Атлас тваринництва у поліських діалектах", проведено міжнародну наукову конференцію.

Проведення наукового пошуку в галузі етнокультури Глухівщини – один з напрямів діяльності науково-дослідної лабораторії "Формування культуромовної особистості майбутнього вчителя української мови і літератури" (керівник –доц. Семенов О.М.). У селах Глухівського району Сумської області, як і на всій території Східного Полісся збереглося чимало цікавих мовних елементів північного наріччя. Вивчення говіркових особливостей лінгвістичним методом допомагає краще зрозуміти і пояснити процес змін, які відбулися у фонетичній системі, граматичній будові і лексичному складі сучасної української мови.

Функціональна діяльність лабораторії підпорядкована наступним цілям: *науково-дослідницькій* - проведення лінгвокраєзнавчих досліджень; створення фольклорно-діалектного атласу Сумської області; *навчально-методичній* - підготовка методичного забезпечення мовних і народознавчих курсів та педагогічної практики; *освітньо-виховній* - проведення виховних заходів, фольклорно-етнографічних виставок, олімпіад, конкурсів, екскурсій, мовних вікторин; здійснення профорієнтаційної роботи з учнями загальноосвітніх закладів, надання методичної допомоги шкільним науковим товариствам; *науково-організаційній* - проведення конференцій, семінарів, зустрічей з мовознавцями, етнографами, фольклористами України; *інформаційно-технологічній* - створення електронних посібників, інформаційно-пошукової системи "Традиційна культура Східного Полісся", електронної версії фольклорно-етнографічного архіву, що включає текстові та аудіо-, відеоматеріали навчальних практик, електронного каталогу та повнотекстової бази курсових, дипломних, магістерських робіт з лінгвокраєзнавства.

Кожне з *лінгвокраєзнавчих* досліджень, виконаних студентами в лабораторії впродовж 1999-2006 рр., побудоване на апробації питальників, укладених Й.Дзендзелівським або авторськими. Наприклад, у дипломній роботі «Народна будівельна лексика Глухівщини» з урахуванням відповідного питальника в селах Вільна Слобода (1), Баничі (2), Червоне (3), Полошки (4), Береза (5), Дунаєць (6) в межах лексико-семантичної групи назв будівництва охарактеризовано назви житлових і господарських будівель, назви людей, зайнятих будівельним ремеслом, назви будівельних інструментів тощо. Виявлено, що поряд з поширеною в селах назвою «хата» вживаються назви дом, хороми (у значенні гарна хата – 1-6), хибара (1), халупа (3,6), розвалюха (2) (у значенні погана хата). У селі Береза називають хатою будь-яку будівлю з дощаною підлогою, а якщо підлога земляна, то цю будівлю називають «кича». Деталі зрубу хати мають такі назви: підвалина (6), подвалина, пудваліна (6), основа (4), спод (1) (основа дерев'яної стіни); венець (1,3), брус (2), підлокотня основа (6) (шар брусів, що кладеться на підвалину). Горище в хаті називають потолок (1), чердак (3,4,5), горище (2); горище в сараї – чирдак (1), полатки (3), вишки (5). Клуно для зерна називають пуня (1,3), гумно (5), засік (6,5).

Означувані предмети можуть співвідноситися між собою, як частина і ціле. Наприклад, словом ворина називають огорожу біля двору у вигляді стовпів і перекладин, жердину з молоді вільхи або верби, використовувану для огорожі. Наявні фонетичні і морфологічні діалектизми: акання – далувка, дифтонги хвуіртка, двуир, оглушення дзвінких развотка, апценьки), афереза (до'кна подошла, хати не'дчиняй тощо).

Серед зібраних термінологічних назв виявляємо формально схожі (ляда, юшка, в'юшка, заслонка - дерев'яна затулка; повну і часткову омонімію (хата – житловий будинок і кімната, вікна якої виходять на вулицю; лисиця – назва тварини і перший брус, який кладуть на підвалину); професійні діалектизми (стусла (ножівка), завиток, лучок, очки (дефекти деревини)).

Аналізована лексика маніфестує також й архаїчні форми матеріальної культури на території Глухівщини. Йдеться, зокрема, про вибір місця для

будівництва житла, що перевірявся шляхом збереження після ночі хліба, закладини (обкладини, закладка, закладчини, основа), які селяни пов'язували зі звичаєм зберігання у фундаменті монети, щоб житло було благополучним.

Тему дослідної роботи "Лексика ремесел та промислів Глухівщини" реалізували шляхом вивчення за авторським питальником діалектизмів сіл Слоут, Ярославець, Кучеровка, Чуйковка, Сварково, Шевченково, Вікторово. Визначали, зокрема семантику і призначення видів бочок: для зерна – *бочівчина, ушата*, для дощової води – *бадя, діжка*; для тіста – *діжа*, для харчових відходів – *лоханка, ряжка*, для сала і м'яса – *бодня*; діалектну варіантність і формальну схожість у позначенні певного предмета чи реалії: *скалка* – рубель, гребінка, бічна дощечка бочки, дерево в пальці; *очінок* – місце протікання бочки і хустка заміжньої жінки. У селах доволі вживаними були назви майстрів: бондар, стельмах, різьбяр, тесля, коваль, ливарник, площкар (той, то ложки робить), мотузник, мосяжник (виготовляє з жовтої міді хрести, щипці, ножі, топірці); гребінник тощо. На ремісничі уподобання у Глухові, наприклад, указували навіть назви вулиць М'ясницька, Гутівська, Кожевницька.

Дослідницький матеріал дипломної роботи "Ойконіміка Сумщини" формували на основі аналізу *балто-слов'янських* етнічних і мовних контактів, що були характерні для цієї місцевості. Відомий мовознавець, директор унікального лінгвістичного музею в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка К.Тищенко вказує на наявності літуанізмів у народних говірках Глухівщини. У частині назв сіл на Сумщині збереглися литовські корені: *Обложки, Полошки* – з лит. "підупале, розвалене", *Дунаєць* – з лит. "грузьке", *Уздиця* – з лит. "пересохле", *Баничі* – з лит. "скотарське", *Шакутівщина* – з лит. "гіллясте".

Проникнення *тюркізмів* у слов'янські зони, що почалося у XII ст. і тривало у XIII - XIV ст., спричинило появу багатьох назв населених пунктів тюркського походження. Ось деякі з них. Назва села *Курган* у північно-східних говірках має декілька значень: "насипаний пагорб", "пагорб на відкритій

місцевості”, “пагорб в лісі”; *Курмани* - вживається у значенні яр; *Кагань* - невеликий луг, залитий водою.

Період входження Сумщини до складу Слобідської України XVI – XVII ст. знайшов відображення в ойконімах Вільна Слобода, Нова Слобода, Мала Слобода, Новослобідське. Мовознавці доводять, що термін *слобода* (свобода) є синонімічним до лексеми *воля* (“бажання”, “влада”, “незалежність”). З апелятивною основою *воля* пов’язані назви Вільне, Привілля тощо. Ойконіми Пустогород і Славгород мають в основі географічний термін *город*, початкове значення якого – “огорожа, паркан”, пізніше - “місце з огорожею і оборонними спорудами”. З часом так почали називати поселення на території укріплення. Народна пам’ять добре зберігає історичне минуле. Часто не зареєстровані у довідниках і не визначені на географічних картах в пам’яті краян продовжують жити назви сіл або їх частин з апелятивною основою “хутір” (Хутір Михайлівський, Білий Хутір, Хуторище, Хутірська Балка), “стан”, тобто “місце зупинки князя під час збору данини” (Станова, Станичне, Стани).

Топонімічні експедиції, здійснені в селах Глухівщини, дали можливість виявити походження їх назв від: *прізвищ*: (Іващенкове, Кравченкове, Кравченко, Шевченкове, Шалигине, Нарбутівка, Ємадикіне, Некрасове, Шакутівщина); *назв дерев* (Береза, Біла Береза, Вишеньки, Соснівка, Товстодубове, Тополя); *назви рослин та їх частин* (Кореньок, Щебри (< чебрець); *назв тварин, птахів, комах та їх частин тіла* (Баранівка, Волківка, Кукушкине, Яструбщина, Комарівка, Муравейня, Білокопитове); *назв професій, ремесел, промислів, сировини* (Смолине, Заруцьке < руда, Кучерівка < кучер, Уздиця < узда); *назв пов’язаних з військовою службою* (Уланове < улан); *назв пов’язаних з фортифікаційними спорудами, з нападами, з оборонним призначенням поселень* (Пустогород, Землянка, Обложки, Сопич); *назв явищ природи* (Студенок, Червона Зоря, Калюжне); *назв свят* (Вознесенськ); *назв ландшафту* (Долина, Лужки, Положки, Суходіл) тощо.

Кожне з лінгвістичних досліджень "Поховальнозвичаєва лексика Глухівщини", "Мовний етикет жителів Глухівщини", "Лексика спорідненості і

своцтва у лінгвокраєзнавчому вимірі" чи лінгводидактичних "Лінгвістичне краєзнавство як засіб виховання національно-мовної особистості учнівської молоді", "Формування лінгвокраєзнавчої компетенції майбутніх учителів-словесників (на матеріалі народознавчих дисциплін)" та ін. отримує логічне продовження й ефективну реалізацію під час *педагогічної практики* у ЗОШ I-III ступенів і школах нового типу – ліцєях, колегіумах, гімназіях. Завдання, спроектовані студентами на матеріалах експедицій передбачають аналіз лексичних діалектизмів у текстах, які акумулюють традиційну селянську культуру певного регіону. Залучення до навчально-виховного процесу відеозаписів фольклорно-діалектологічних, етнографічних експедицій сприяє розвитку в учнів спостережливості за словом, рухами, мімікою, жестами оповідачів, навчає розуміти внутрішній стан людини, глибше пізнавати мовну картину світу носіїв діалекту, виховує інтерес і любов до мови рідного краю.

На заняттях зі спецкурсу "Практика в системі професійної підготовки вчителя-словесника" (5 курс) пропонуємо молодим дослідникам рідного краю скласти власний варіант організації уроку української мови на основі залучення діалектизмів, змодельовати на основі залучення матеріалів навчальних експедицій контрольні, творчі завдання, тести для уроків різних видів, систему вправ для роботи з обдарованими учнями; розробити урок з використанням фольклорно-етнографічного інсценування, підготувати урок-екскурсію у лінгвогеографічний, етнографічний, музей (на вибір) тощо, розробити план засідань лінгвокраєзнавчих гуртків. Наукові і методичні дослідження студентів, успішно апробовані на коференціях, на уроках і в позаурочній діяльності, винагороджені призовими місцями на Всеукраїнських конкурсах студентських робіт, грамотами адміністрації педуніверситету. І все ж найбільший ефект вбачаємо у зростанні мовної культури педагога-дослідника, розвитку особистості й індивідуальності, в опануванні нових способів саморегуляції власної діяльності. У реальній педагогічній діяльності, як показує досвід, такі вчителі компетентно вирішують освітні завдання, активно залучають учнівську молодь до проведення наукових досліджень.

